

Elena CHIABURU

EVLOGHIE MONAH DASCĂLUL – CĂRTURAR VESTIT LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA ÎN MOLDOVA

La mijlocul secolului al XVIII-lea, un mare cunoscător al vechii culturi slavone, autor al multor traduceri „*frumoase și elegante*”¹ a fost Evloghie. Dascăl la școala slavonă, traducător de acte pentru cancelaria domnească, traducător și copist de manuscrise, corector erudit în tipografia din Iași, monah, el făcea parte dintr-un cerc de cărturari premergători ai intelectualilor moderni, care au introdus în mediul românesc valorile europene și au schițat direcțiile pentru dezvoltarea culturii moderne în Moldova. Evloghie l-a deprins și pe fiul său Gheorghe cu cartea, antrenându-l în toate îndeletnicirile lui, pe care apoi acesta le-a continuat.

În ciuda faptului că istoricii au afirmat valoarea intelectuală și notorietatea lui Evloghie încă de la începutul secolului XX², știrile documentare sunt puține și indirecte, iar un studiu monografic asupra lui deocamdată nu s-a realizat. Nestor Vornicescu, mitropolitul Olteniei, scria despre Evloghie într-o notă de subsol la *Proloagele* editate în anul 1999 că „*Evloghie se numără printre profesorii de la școala domnească din Iași. Era un desăvârșit mînuitor al limbilor străine și talentat traducător din slavonă și greacă. Și-a luat ca ajutor în această nobilă strădanie pe fiul său Gheorghe*”³. N.A. Ursu, marele cunoscător al culturii românești vechi, s-a referit tangențial și la „*monahul Evloghie, dascăl la școala slavonă din Iași, care a tradus din slavonește Viețile sfinților pe lunile septembrie, octombrie, noiembrie, martie și mai, după cunoscuta antologie hagiografică a lui Dimitrie al Rostovului*”⁴. Ștefan S. Gorovei, în studiul *Cantemireștii – eseu genealogic*, publicat în volumul *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român și cărturar european*, editat de Mitropolia Moldovei și Bucovinei, Editura „Trinitas”, Iași, 2003, pp. 19-53 a dat și o posibilă spiță de neam a lui Evloghie. Recent, Evloghie și fiul său Gheorghe au fost subiect de cercetare pentru Lucian-Valeriu Lefter, care a încercat să le deslușească genealogia și să le creioneze activitatea⁵.

Evloghie a fost cunoscut de Gheorghe Ghibănescu⁶, care, însă, îl confundă uneori cu Gheorghe, fiul său. Astfel, într-un loc, istoricul scrie: „*asupra satului Muncel s-a iscat un proces în anul 1775 între urmașii proprietari, între care cel mai ales era Gheorghe Evloghie izbașă, cunoscut ca Evloghie dascal*”. În alt loc, un suret din 1495 „*e scris în 1756 iulie 4 de Gheorghe Evloghie, cunoscutul dascal de slavonie de la școala din Mitropolia Iașilor*”. Numai că documentul spune în mod deslușit altceva: „*acest suret l-am scos de pe un suret românesc scos de Acșinte uricarul, întru care suret este iscălit Axinte uricarul, și fiind cam ars, l-am scos mai lămurit eu, Evloghie dascal în anul 1756 iulie 4*”⁷.

¹ N. Iorga, *Tipografia la români*, în vol. „Scrieri despre artă”, București, 1968, p. 215; Idem, *Istoria bisericii românești*, vol. II, București, 1909, p. 45.

² N. Iorga, în *Istoria bisericii românești*, vol. II, p. 172, scria că în Țara Românească, un Constantin dascălul nu poate „*sta alături cu un Evloghie din Moldova*”. Mai târziu, Constantin Turcu, în studiul intitulat *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, în „*Revista arhivelor*”, anul III (1960), nr. 2, pp. 205 și 208, considera că „*monahul Evloghie <...> ar putea să fie chiar cunoscutul diac Evloghie dascălul, <...> talmăcitor cu renume*”. Ștefan Birsănescu, în *Academia domnească din Iași, 1714-1821*, București, 1962, p. 56, îl menționează pe „*vestitul Evloghie*”, fără a da alte explicații asupra lui.

³ *Proloagele* tipărite <...> cu un studiu introductiv și binecuvântarea Înalt Preasfințitului dr. Nestor Vornicescu mitropolitul Olteniei, diortosite și îmbogățite de arhim. dr. Benedict Ghiuș, Bacău, 1999, p. 15.

⁴ N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, 2002, p. 86.

⁵ Lucian-Valeriu Lefter, *Evloghie dascălul și fiul său, Gheorghe, traducători și copişti pentru mănăstirea Putna*, în „*Analele Putnei*”, Anul III (2007), nr. 1, pp. 87-103.

⁶ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (Documente slavo-române)*, vol. I, Iași, 1906, pp. 44, 109-110; idem, *Cantemir și Bantăș*, în vol. „Din traista cu vorbe” (101 curiere literare), Iași, 1906, pp. 444-446, text publicat inițial în „Evenimentul” din 16 ianuarie 1903.

⁷ Idem, *Surete și izvoade*, vol. I, pp. 44, 109-110.

În cele ce urmează, vom face o sinteză a informațiilor cunoscute în acest stadiu, îndreptând interpretările greșite ale unor cercetători anteriori, pentru a înfățișa multiplele fațete ale personalității lui Evloghie. Vom încerca să suplinim raritatea știrilor documentare directe prin plasarea lui Evloghie în contextul general al societății moldovene a secolului al XVIII-lea: al școlii, al cancelariei și al bisericii. În consecință, temeiul documentar este variat, cuprinzând documente de arhivă, însemnări de pe cărți, prefețele și colofoanele cărților imprimare la Iași, izvoare narative, studii privitoare la istoria cancelariei domnești, a școlii și a bisericii românești, pe care le vom indica la locul potrivit.

Dascălul Evloghie era de loc din fostul sat Murgești, azi Bereasa, din județul Vaslui, legăturile de familie coborând până în vremea lui Petru Rareș, la anul 1530 (7039). La Bereasa îl înregistrează recensământul rusesc din anii 1772-1773, unde avea și un scutelnic⁸. Un act din 1775⁹, prin care Gheorghe, fiul lui Evloghie, reprezenta partea neamului său Bântășesc din Murgești în procesul cu răzeșii din satul vecin, Glodeni, oferă o informație suplimentară: „*izbașa Gheorghe Evloghie și cu neamul său prin jaloba lor au arătat că moșia Murgeștii ce este pe pârăul Telejna, la ținutul Vasluiului, le este lor baștină, unde au și toată așezarea lor, case, livezi, viia și biserica și au stăpânit-o moșii și părinții lor, cum și ei*”¹⁰. Înseamnă că Evloghie era de neam răzășesc și că la 1775 stăpânirea de la Murgești se mai făcea încă, în devălmășie: el și familia lui aveau case acolo, dar stăpâneau în comun cu restul rudelor livezi și vii, fiind și ctitorii bisericii satului.

Cu toate aceste precizări documentare, în biografia lui Evloghie sunt multe pete albe. Câțiva genealogiști afirmă că spița neamului lui Evloghie îl arată coborât prin mamă din Iordache Bantăș, originea Bântășească fiind sigură, cel puțin pe linie maternă. *Muma dascalului Ivloghie*, cum este menționată într-o spiță fără a i se da numele, era știută de răzeșii din Murgești drept fiică a preotului Artenie Bantăș. S-a presupus că o anume Sofia (1680-1764) ar fi fost fiica lui Artenie Bantăș, în ciuda faptului că „*nu este menționată ca atare, cu numele acesta, decât în spițele genealogice rusești. <...> Sofia Bantăș s-ar fi căsătorit pe la 1704, tot cu un Bantăș <...>, anume Constantin, <care> a murit pe la 1710, iar Sofia s-a recăsătorit cu Ion Vracniță postelnic. <Cu primul soț>, Sofia Bantăș a avut ca fii pe Ion și Nicolae. Pe cel dinții, născut la 1705, îl cunoaștem sub numele de călugăr, Evloghie (sau Ivloghie), dascăl și traducător de urice slavonești între anii 1747 și 1772*”. În încercarea de genealogie a lui Lucian-Valeriu Lefter scrie și că fratele lui Evloghie, Nicolae Bantăș, se născuse la 1709 și că ambii erau copii când au fost nevoiți să plece în Rusia. „*În Gherbovnikul rusesc se menționează doar despre Nicolae că a fost dus în Rusia de mama sa și tatăl vitreg Ion Vracniță postelnic, în anul 1717, și aceasta pentru că el a rămas acolo, iar fiul său a păstrat blazonul familiei Bantăș-Kamenski. Fără îndoială, însă, că și Ion a plecat odată cu familia în Rusia, dar mai târziu s-a întors în Moldova; acolo, în Rusia, trebuie să fi învățat el destul de bine limba slavă veche, căci puțina slavonă bisericească de aici nu i-ar fi fost de mare ajutor în traducerea de cărți. <...> Ion Bantăș s-a călugărit sub numele de Evloghie (Ivloghie/Ihloghie) și a trăit între anii 1705 și 1772. Nu se știe când s-a întors din Rusia. Dacă ne luăm după data când a început activitatea de copist și traducător, ar trebui ca evenimentul să se fi petrecut după 1740, când avea peste 35 de ani*”¹¹. Presupunerile de mai sus trebuie privite cu multă rezervă. Identitatea Ion – Evloghie trebuie însă, pusă sub semnul întrebării din cauză că Gh. Ghibănescu scrie într-un loc cu totul altceva: „*din Ioan <fiul Sofiicăi Bantăș>, care moare la Vaslui în 1705, se trage cunoscutul*

⁸ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, ed. P.G. Dmitriev, Chișinău, 1975, p. 179.

⁹ La Lefter, *op. cit.*, p. 87, anul este 1776, dar data este greșită, autorul calculând anul de la facerea lumii 7284 fără a ține seama de data lunii și a zilei care, așa cum se știe, impun scăderi diferențiate pentru lunile septembrie–decembrie (5509 în loc de 5508).

¹⁰ Gh. Ghibănescu, *Surețe și izvoade*, vol. I, p. 110.

¹¹ Lefter, *Evloghie dascălul și fiul său*, pp. 89-90; Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii – eseu genealogic*, p. 38.

călugăr Evloghie, mort în 1772 la Iași¹². Nu știm, în acest stadiu al cercetării, dacă afirmația lui Gh. Ghibănescu privitoare la Ion este adevărată, dar dacă este, atunci Evloghie nu poate fi identificat cu Ion Bantăș, fiul Sofiei.

Se mai bănuiește că Evloghie s-a căsătorit pe la 1745, în jurul vârstei de 40 de ani, fără să se știe cu cine. Sigur este că a avut trei copii: Gheorghe, Constandin, care în 1769 era diacon și o fiică. Fără să îi știm numele, aceasta din urmă era măritată la 1 noiembrie 1761, când soțul ei, preotul Ioan, a scris pe o carte găsită de Gh. Ghibănescu în satul familiei, Bereasa: „*acest Apostol (Iași, 1756) iaste a popii lui Ioan zet Evloghie dascal*”¹³. În fine, s-a scris că Evloghie a murit în cursul anului 1772¹⁴. El a tradus ultimul act cunoscut la 15 martie 1772, iar recensământul din anii 1772-1773 îl înregistrează trăitor la Bereasa. Ordinul de începere a recensământului s-a dat la 18 februarie 1772, cele dintâi rapoarte din ținuturi s-au primit la 20 noiembrie 1772, iar ultimele au sosit în luna mai 1773¹⁵. Nu știm când a fost trimis raportul privitor la ținutul Vasluiului, dar s-ar putea ca între martie 1772 și mai 1773 Evloghie să mai fi trăit, totuși.

Dincolo de amănuntele biografice nesigure, Evloghie a rămas cunoscut în istoria culturii române grație îndeletnicirilor sale culturale, pe care le vom înfățișa pe rând.

Evloghie a fost dascăl la școala slavonă și, de la un anumit moment al vieții, monah, dar știrile documentare lipsesc, astfel încât începuturile vieții lui nu pot fi decât presupuse. La 25 martie 1753, când a terminat de tradus un *Letopiseț*, Evloghie a notat: „*acestu Leatopiseaț întâi au fostu slovenescu./Iară acum s-au tălmăcitu cu lexu moldovenesc/De mine smeritul Evloghie Evloghie, dascălul școlii slavonești din Iași pre cătu mi-au fostu putința*”¹⁶. În însemnările de pe cărți și în documente, atributul de „*smerit*” și „*păcătoș*” atestă întotdeauna o față bisericească. În actul de la 13 octombrie 1754, prin care Anghelina și fiica ei Dorotheia îi donau o parte a moșiei Hilimonești, ținutul Vaslui, cele două îl numesc „*părintele dascalul Euloghie*”, căruia „*partea mea, i-am dat-o de bunăvoia mea sfinții sale danie, lui și copiilor lui, nepoților și strănepoților și a tot neamul ce să va aleage mai aproape*”¹⁷. Știind că a avut copii, dar că în nici unul din documentele care îl privesc nu este amintită soția, așa cum era regula actelor privitoare la proprietăți, putem crede că a rămas văduv de timpuriu și că s-a călugărit. Dacă Anghelina și Dorotheia ar fi cunoscut-o pe soția lui Evloghie, fără nici o îndoială că ar fi inclus-o în actul de danie, fie și fără să-i menționeze în mod explicit numele.

Datorită științei de carte, Evloghie a intrat, cumva, în contact cu administrația statului moldovean și a plecat din Bereasa la Iași în deceniul patru al secolului al XVIII-lea. La 3 septembrie 1740, dascălul școlii slovenești din Iași era Iosif monahul, pe care Grigore Ghica voievod îl scutea de unele dări și îi dădea un scutelnic. Prin urmare, dascălia lui Evloghie la Iași a început după acea dată, dar înainte de 16 martie 1747, de când avem primul act tradus de dânsul. Evloghie era „*dascăl slovenesc ot Iași*”, „*dascal <...> di la Școala gospod din Eși*”, „*dascăl ot Școala slăvănească la Sveti Sava*”¹⁸, prezența lui la școala slavonească fiind dovedită prin două surse directe: actele pe care le-a tradus pentru cancelarie și notele pe *Viețile sfinților* pe care le-a tradus împreună cu fiul său Gheorghe. Primul act semnat de Evloghie fiind din 16 martie 1747, se crede că începutul „*carierii*” lui de dascăl la școala domnească poate fi așezat „*în jurul anului 1747*” și se datorează așezământului

¹² Gh. Ghibănescu, *Cantemir și Bantăș*, p. 446.

¹³ *Ibidem*; N. Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. VI, București, 1904, p. 146; Ioan Caproșu, Elena Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un Corpus*, vol. II (1751-1795), Iași, 2008, p. 114.

¹⁴ Lefter, *op. cit.*, p. 92; Gh. Ghibănescu, *Cantemir și Bantăș*, p. 446.

¹⁵ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, p. 179.

¹⁶ Pe f. 80 v. a unui *Letopiseț*, azi Ms. rom. nr. 770 de la BAR București (Caproșu, Chiaburu, *op. cit.*, p. 5).

¹⁷ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V: Acte interne (1741-1755), Iași, 2001, p. 534.

¹⁸ *Ibidem*, p. 305; *Catalog de documente din Arh. St. Iași*, A. Moldova (1389-1595), întocmit de Virginia Isac, vol. I, nr. 228, 1332, 1333, 1363; *DRH, A. Moldova*, vol. III, nr. 272; *Ibidem*, vol. XXIV, nr. 194; *Ibidem*, vol. XXVI, nr. 410; Caproșu, Chiaburu, *op. cit.*, vol. II, pp. 75, 79, 95, 97, 101.

pentru școli al lui Grigore al II-lea Ghica¹⁹. Trebuie să observăm însă că așezământul pentru școli este din 25 decembrie 1747. Prin urmare, el a devenit dascăl înaintea reglementărilor lui Grigore al II-lea Ghica. De aceea, activitatea lui ar trebui legată mai degrabă de mitropoliiții din scaun decât de domn, în epocă școala și tipografia aflându-se sub directa supraveghere a acestora.

Potrivit unei ipoteze, în Iași, dascălul Evloghie locuia pe lângă Mitropolie, în vecinătatea Academiei Domnești, pe Ulița Mare. Dovada ar fi două acte în care este menționat „*locul dascalului Evloghie*”. La 15 mai 1766, Ion Larion sulger al doilea și Costandin Istrati vând lui Ioniță Cantacuzino hatman o casă cu loc de lângă zidul Mitropoliei „*aice în târgul Ieșilor, lângă locul lui Evloghie dascălul*. <...> *Și acestu loc de casă ce arată mai sus, s-au luat pentru trebuința școalelor domnești*”. La 4 iunie 1767, Catrina, nepoata popii Ursu și nepoții ei, vând mitropolitului Gavriil Callimachi „*un locu ce avem aice, pe Ulița Mare, care loc merge în lungu spre răsărit pînă în locul dascalului Evloghie* <...>, *care loc fiind trebuitoriu școalelor ce s-au făcut acum, dînd și alți megieși locurile ce au fost pinpregiurul nostru, l-am vîndut și noi acest loc al nostru*”²⁰. Potrivit obiceiului, dascălul Evloghie își va fi avut locuința lângă școală, dar se impune un amendament. În documentele românești vechi, proprietatea termenilor este riguros respectată, iar locul nu este sinonim cu casa! La mijlocul secolului al XVIII-lea, „*cei mai mulți boieri în Moldova își aveau casele pe la moșiile lor, iar în Iași erau musafiri, ori aveau locuri virane. Gustul de a-și clădi case mari în Iași începe ceva mai tîrziu*”. În plus, nici preoții nu aveau toți case proprii, ci „*stăteau în casele parohiale și nu le înregistra visteria ca supuse dărilor de adetiul caselor a 2 lei de casă*”²¹. Față bisericească fiind, dascălul Evloghie nu avea casă în Iași, din moment ce recensământul din anii 1772-1773 îl înregistrează la Bereasa. Din cauza vicisitudinilor, școala s-a mutat în decursul vremii în diferite locuri din Iași: în anul 1715 domnul Nicolae Mavrocordat o așezase la mănăstirea Sf. Sava, dar a mai fost mutată la biserica Sf. Nicolae Domnesc și la Mitropolie. Din notele lui Evloghie știm că în intervalul 25 octombrie 1756 și 1 septembrie 1758-31 august 1759 (7267), școala era tot la Sf. Sava. Dezideratul unui local propriu se va realiza abia după reforma școlară a lui Grigore al II-lea Ghica din 1766, când, prin actele amintite s-au cumpărat pentru școală o casă și câteva locuri libere împrejur. Știm sigur doar că Evloghie a stat, cel puțin o vreme, într-o casă a cărei chirie era plătită din vistierie: la 10 august 1764 s-au trecut în sama vistieriei „*15 lei chirie unii casă ce șade dascălul Evloghie pe 3 luni: iuni, iuli, avgust*”²².

Slujba de dascăl la școala domnească era aducătoare de venituri. Încă din 1714, Nicolae Mavrocordat a hotărât ca dascălii să fie plătiți din veniturile domnești, în două tranșe, la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru. La 25 decembrie 1747, Grigore al II-lea Ghica spunea că „*am tocmît și am așezat iarăși acele patru școale cu patru dascăli, precum au fost mai înainte și leafa dascălilor am orînduit-o iarăși de la preoți, iertîndu-i pe dînșii de alte dăjdii: să deie ei numai un galbăn într-un an pentru școale, însă zece potronici la Sfîntul Gheorghie și zece potronici la Sfîntul Dimitrie. Care bani să-i strîngă sfinția sa părintele mitropolitul ce va fi, și de la sfinția sa să ieie dascălii lefile lor, însă dascălul cel mare elinesc 360 lei, și al doilea dascăl 120 lei, și dascălul slovenesc 130 lei și cel românesc 100 lei*”²³.

În afara lefii, dascălii beneficiau și de unele scutiri fiscale, pe Evloghie recensământul efectuat între februarie și noiembrie 1772 de autoritățile ruse de ocupație menționându-l cu un scutelnic în

¹⁹ Lefter, *Evloghie dascălul și fiul său*, p. 91.

²⁰ Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI (1756-1770), pp. 615, 690.

²¹ Gh. Ghibănescu, *Catastihul Iașilor din 1753*, în „Ioan Neculce”, *Buletinul Muzeului Municipal Iași*, 1921, p. 7.

²² *Cronica Ghiculeștilor*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, pp. 177-178; Ioan Șt. Petre, *Axintie Uricariul. Studiu și text*, București, 1944, p. 158; Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV (1726-1740), pp. 162-163; idem, *Sămile Vistieriei Țării Moldovei*, vol. I (1763-1784), Iași, 2010, p. 378.

²³ *Ibidem*, p. 335; Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, pp. 68, 73, 76-77; Idem, *Istoria literaturii românești*, vol. II, pp. 493, 500-503; Urechia, *op. cit.*, p. 23.

satul său din ținutul Vaslui: „І скутельнк Евлгия – даскала, который по диванскому повелению уволен от всех подаей”. Din cauza lecturii greșite, Lucian-Valeriu Lefter scrie însă, că Evloghie dascălul a fost „*trecut în categoria scutelnicilor, <...> tot la Bereasa, scutit din porunca Divanului domnesc de toate dările*”²⁴. Deși documentele nu oferă știri directe, prin analogie cu situația altor slujbași, este posibil ca dascălul Evloghie să fi avut și alte avantaje din partea domniei. În *Ecstract de sama Visterii întru cari s-au încărcat toate veniturile ce s-au luat la Vist(ie)rie în 7 luni* <iunie – decembrie 1763>, la cheltuielile cămării domnești apar și „*121 lei și 90 bani – îmbrăcăminte dascălului călugăr, după foaie g(o)spodu <de la> 8 ghen(arie) 1762*”. Nu știm cine era dascălul călugăr, dar pentru a da un singur exemplu similar, la 20 mai 1756, marele tipograf Duca Sotirioviici primea „*de la cămara gospod, la Paști și la Crăciun un postav i un atlas*”²⁵.

O continuare firească a îndeletnicirii de dascăl a fost traducerea actelor pentru cancelarie. În acest stadiu al cercetării cunoaștem vreo 90 de documente slavone traduse de Evloghie singur și patru împreună cu fiul său Gheorghe, Evloghie, dascăl, traduce acte slavone o lungă perioadă de timp, între anii 1747 și 1772²⁶, dar numărul este cu siguranță mai mare. Evloghie doar colaborează cu cancelaria Divanului, fără a fi angajatul acesteia, reglementările epocii neîngăduind unei persoane să aibă două slujbe în același timp. Studiul documentelor de arhivă sugerează că el avea o anumită superioritate față de grămăticii, uricarii sau diecii contemporani. Datorită prestigiului personal, de erudit și bun traducător, el a fost de multe ori chemat să verifice tălmăcirea unor acte scrise de alți uricari, făcând ceea ce numim astăzi, cu un termen diplomatico-arhivistic, colaționare. Din această cauză, nu a fost întotdeauna scriitorul efectiv al actelor. Într-o hotarnică a satului Petricani, ținutul Lăpușnei, din 21 decembrie 1791 s-a trecut un „*suret de pe o hotarnică veche a domnului Ștefan vodă, din let 6997 <1489> ghenarie 9, scris suretul de Simeon uricariul și încredințat de Evloghie tălmăcitoriu că este adevărat tălmăcit*”. Altă traducere, a unui document din 30 martie 1500, făcută de Efrem dascăl, era confirmată de Evloghie ca autentică: „*posleduit-am și eu acestu suret, din cuvînt în cuvînt, și am aflat foarte bine tălmăcit, Evloghie dascăl*”. Un act emis de Vasile Lupu la 15 decembrie 1636 „*s-au tălmăcit pe rumănie de pre limba slovenească la anii 7255 <1746>, m(TM)s()ca sep(temvr) q (6) d(')n(i), de ieromonahul Amvrosie de la Scîntee. Acestu suret s-au cetit de mine și aflîndu-l drept, m-am iscălit. Evloghie dascal. Iunie 20, l(e)t 1766*”; în acel caz, Evloghie a intervenit în două locuri din text pentru a corecta cuvinte traduse nepotrivit de Amvrosie. Colaționarea era destul de anevoioasă; Evloghie a avut situații când traducerea anterioară era deteriorată, iar el a trebuit să le refacă: „*acestu suret <din 1495> l-am scos de pre un suret românesc scos de Axentie uricar, întru care suret este Axentie uricarul iscălit și fiind cam arsu l-am scos mai lămurit, eu, Evloghie dascal, în anul 1756 iulie 4*”²⁷.

Evloghie l-a inițiat și pe fiul său Gheorghe în traducerea actelor. Îi găsim iscălind împreună la 20 iulie 1760, când a tradus Evloghie și a scris „*Gheorghii sin Evloghie*”, la 19 septembrie 1761 și la 13 februarie 1762²⁸. Evloghie traducea, iar fiul scria în română. Traducerea actelor era o activitate aducătoare de venituri prin taxele pe care destinatarii le plăteau pentru eliberarea actelor de la divan.

²⁴ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, p. 179; Lefter, *Evloghie dascălul și fiul său*, p. 95.

²⁵ Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, p. 393; Idem, *Sămile Visteriei Țării Moldovei*, vol. I, p. 238.

²⁶ *Catalog de documente din Arh. St. Iași*, vol. I, nr. 1, 29, 47, 88, 134, 135, 140, 165, 191, 226, 228, 240, 252, 274, 315, 327, 461, 486, 523, 599, 610, 647, 653, 692, 698, 728, 775, 823, 837, 927, 1010, 1033, 1150, 1088, 1096, 1244, 1332, 1333, 1363, 1380, 1408, 1448, 1445, 1446, 1498, 1509, 1057; *DRH, A. Moldova*, vol. XXIV, nr. 194, 286, 391, 431, 467; *Ibidem*, vol. III, nr. 1, 8, 20, 41, 44, 49, 57, 62, 81, 112, 113, 115, 123, 180, 185, 207, 224, 253, 255, 269, 272, 279, 290, 291, IV, VII; *Ibidem*, vol. XXVI, nr. 33, 80, 93, 104, 145, 231, 275, 408, 410, 532, 596, II; *Ibidem*, vol. XXIII, nr. 94, 184, 204, 205, 218, 227, 385, 431, 502, 566; Arh. St. Iași, Fond Doc., Pachet CCCLX/109-111; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XIX: *Dorohoiul*, pp. 72, 100, 195.

²⁷ *DRH, A. Moldova*, vol. III, nr. 149, 224 și 258; *Ibidem*, vol. XXIII, nr. 568.

²⁸ *Ibidem*, vol. XXIV, nr. 286; *Ibidem*, XXVI, nr. 33, 80 și II.

Activitatea lui Evloghie trebuie legată de programul cultural al mitropolitului Iacob I Putneanul de apărare a societății moldovenești în ansamblul său, a bisericii în special, împotriva influențelor străine. La mijlocul secolului al XVIII-lea, în plină ofensivă a limbii grecești, Iacob I Putneanul a urmărit consolidarea culturii românești prin dezvoltarea învățământului în limba națională și reafirmarea slavonismul în biserică, armele necesare împlinirii scopurilor urmărite „*sunt sau închipuiesc cărțile cetaniei și ale rugăciunilor*”²⁹. Principalele instituții de cultură ale țării, Biserica, școala și tipografia s-au aflat întotdeauna în relație de intercondiționare. De multe ori, oamenii care le asigurau funcționarea erau, simultan, fețe bisericești, dascăli și tipografi, iar sediul tipografiei era, de obicei, într-un lăcaș de cult, laolaltă cu școala. Chiar la mănăstirea Sf. Sava, alături de școlile greacă și slavonă era o bibliotecă bogată, iar între anii 1745 și 1747 a funcționat tipografia în limba arabă, coordonată de Silvestru patriarhul Antiohiei. Trăind într-un asemenea mediu, nu întâmplător Evloghie era un veritabil erudit. În afara limbii slavone, știa greaca, stăpânea subtilitățile limbii române și avea o solidă cultură teologică. El făcea parte dintr-un grup de cărturari care lucrau împreună în cadrul unui program de asigurare a cărților Bisericii ortodoxe și a fost solicitat de mitropolitul Iacov Putneanul să facă traduceri din limba slavonă în românește. Scrisul cărților fiind o întreprindere în slujba Bisericii, trebuie remarcat faptul că Evloghie a semnat pe toate lucrările traduse și corectate cu atributul de monah, nu de dascăl, sporind, astfel, autoritatea morală a cărților. Prima traducere cunoscută este un *Letopiseț* terminat la 25 martie 1753: „*acestu Leatopiseaș întâi au fostu slovenescu./Iară acum s-au tălmăcitu cu lexu moldovenesc/De mine smeritul Evloghie Evloghie, dascălul școlii slavonești din Iași pre cătu mi-au fostu puțința*”³⁰. Marea realizare culturală a lui Evloghie, făcută în colaborare cu fiul său Gheorghe, la cererea și cu cheltuiala mitropolitului Iacov Putneanul, sunt cele cinci volume ale traducerii *Vieților sfinților* pe lunile martie, mai, septembrie, octombrie și noiembrie, din slavonă, între anii 1757 și 1760. Pe fiecare volum s-a menționat că „*s-au tălmăcit de pe limba slavenească de Euloghie, dascălul slavenesc de la școala g(os)pod Iași*” <...> „*și s-au scris de fiul său Gheorghe*”³¹. Cărțile au fost dăruite de Iacov Putneanul mănăstirii Putna, unde se păstrează și astăzi. *Viețile sfinților*, alături de *Psaltire* și de *Cazanii* au avut un rol cultural foarte important în procesul de înlocuire a limbii slavone din cult cu româna. În epocă, ele au constituit lectura fundamentală, fiind foarte prețuite pentru valoarea lor educativă. *Viețile Sfinților* se citeau în biserică, în cadrul Sfintei Liturghii și la timpul convenit, zilnic, la trapeza mănăstirilor, dar și în chiliile monahilor, în școli și, firește, acasă, de oamenii obișnuiți.

Altă îndeletnicire importantă a lui Evloghie a fost cea de corector al cărților imprimate în tipografia de la Iași, în vremea mitropoliților Iacov Putneanul și Gavriil Callimachi. *Diorthositorul* sau *îndreptătorul tiparelor* era o persoană foarte cultă, care se îngrijea de acuratețea imprimării și, spre deosebire de *prubar*, nu îndrepta doar greșelile de cules, ci și conținutul manuscrisului. Cea dintâi corectură a fost a *Alfavitiei sufletești* (Iași, 1755), o lucrare ce s-a dovedit nu tocmai facilă. Cerându-și obișnuita iertare pentru eventuale greșeli, Evloghie scria în prefață: „*Rogu-mă, dar, voao, de obște cetitori./Ca să fiți greșalelor mele lesne iertători./Nu numai unde va fi lipsa slovelor./Ci mai mult pentru așezarea slogurilor./Că precum orbul umblînd nu-i fără poticnire./Așa și cel neînvățat fără greș la tâlcuire*”. Rezultatul a fost însă pe măsura eforturilor, cartea fiind foarte apreciată de societatea românească, citită și chiar copiată până târziu, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Altă lucrare importantă tipărită la Iași și corectată de monahul Evloghie a fost „*Sinopsis, adică adunare de multe învățături*” (Iași, 1757). Prin acest gen de cărți (o primă ediție fusese tipărită de mitropolitul Iacov Putneanul în 1751), se face și în Moldova începutul literaturii teologice. Cartea este scrisă în spirit iluminist, după cum dovedește „*Învățătura pentru ca să-și dea fiește care om*

²⁹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tom II, București, 1910, p. 129.

³⁰ Caproșu, Chiaburu, *Însenări de pe manuscrise și cărți vechi*, vol. II, p. 5.

³¹ *Ibidem*, pp. 72, 79, 83, 99, 101, 105.

feciorii lui la carte”, de la f. 60: „nu se poate să fie mai fericit omul, cînd pune tot gîndul și purtarea lui de grijă în ce chip și cu ce mijlocire va putea să vadă copiii lui rînduiți spre pricopseala învățaturii, după cum vedem nu numai în Sfînta Scriptură, ci și la toate istoriile fericind pre părinții aceia care pun silința lor cu neadormiți ochi pentru învățatura copiilor lor. Deci, fieștecare om ce este învățat se cheamă om cuvîntător, iar cel neînvățat este asemenea dobitoacelor”³².

Evloghie stăpînea foarte bine și limba greacă, fiind capabil să facă traduceri de finețe. În prefața *Liturghiei* tipărită la Iași în anul 1759, a cărei corectură a făcut-o, el spunea: „preoți și diaconi ce veți sluji pre aceste sfînte liturghii, înștiințăm-vă <...> că **une cuvinte ce să află într-însele schimbate și mai ales puse și tocma pre limba slavenească, nu este altă pricină de mîndrie, adică cît să face și de la noi adaogire de schimbare; ci vrîndu noi a tocmi într-însele cuvintele tocma deplin după izvodul elinesc (cum și cel slavenesc urmează), nu s-au putut acele cuvinte nici într-un chip a să tîlmăci tocma dreptu după putere lor pre limba noastră, căci este puțină. La aciasta și noi încă dară n-am vrut a micșora sfîntele cuvinte ale dumnezăieștii liturghii, după neputința limbii noastre, căci nu este cazanie sau istorie sfînta liturghie, ci tocma însuși dumnezăiești și de Duhul sfîntu suflate cuvinte. Pentru aceia și noi le-am pus slavenește. Și așa fără de îndoire să și urmați a le zice, ca să fie în veci de tot și întru toate deplin dumnezăiasca liturghie. Evloghie monah, diorthositoriu”.**

Explicația este valoroasă pentru că sugerează de ce găsim astăzi unele texte ale epocii studiate presărate cu slavonisme și grecisme: „din mîndria” unor traducători de a se arăta mari cărturari³³.

Cărții tipărite i-a revenit rolul să depășească granițele politice care separau cele trei Țări Române și să împiedice împlinirea adevăratului sens al actului unirii religioase a românilor din Transilvania cu Biserica Romei, impus de Curtea Imperială de la Viena la mijlocul secolului al XVIII-lea: depărtarea românilor ortodocși de aici, de cei din Țara Românească și Moldova. După puternica reacțiune ortodoxă provocată de călugărul Visarion Sarai în sudul Transilvaniei în 1744, autoritățile imperiale și-au dat seama că unirea religioasă din 1698 cu Biserica Romei nu putea avea succes la românii transilvăneni atîta timp cît legăturile acestora cu viața spirituală de peste munți nu vor fi rupte. Prin urmare, au fost elaborate câteva decrete (1746, 1768 și 1770) prin care erau interzise în Transilvania cărțile venite din tipografiile muntene, moldovene și rusești. Cu toate opreliștile, cărțile tipărite în Muntenia și Moldova ulterior ordinului din 1746 circulau în Transilvania, în timp ce cărțile scoase la Blaj sau în alte tipografii imperiale erau privite cu neîncredere. *Liturghia* din 1759 a avut o adevărată valoare normativă pentru românii transilvăneni, pentru că a fost scrisă cu respectarea regulilor tradiționale de slujbă impuse de limba sacră, slavona. În anul 1773, ea a fost aleasă de Cancelaria Aulică din Viena drept model de liturghie pentru cărțile ce urmau să fie tipărite pentru popoarele unite român, rutean și croat în tipografia orientală din Viena, după un exemplar provenit din Baia Mare³⁴.

Următoarele cărți au fost corectate de Evloghie monahul sub supravegherea altui mitropolit, Gavriil Callimachi: *Evanghelia* (Iași, 1762), *Euhologhion adecă Molitvenic* (Iași, 1764) și *Psaltirea* (Iași, 1766). Ultima „s-au diorthosit de Evloghie monahu și **tîlcuitoriu printre psalmi**”³⁵. Fiind nu doar diorthositor, ci „și tîlcuitori printre psalmi”, înseamnă că Evloghie nu doar a tradus ci a și prelucrat psalmii din punct de vedere stilistic.

Întorcându-ne la cărțile destinate Transilvaniei, în anul 1765, Pavel Nenadovici arhiepiscopul Carlovațului, ce avea în subordine și românii din Banat, a apelat la mitropolitul Gavriil Callimachi

³² BRV, II, pp. 140, 300; Al. Duțu, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, tom 19, nr. 5, p. 923.

³³ BRV, II, pp. 145-146 și vol. IV, p. 239; Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, p. 208.

³⁴ Ioan Moga, *Contribuțiuni privitoare la tipărirea cărților bisericesti în veacul XVIII pentru românii din Transilvania și Ungaria*, în „Omagiu Înalt Prea Sfînției sale dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului la douăzeci de ani de arhiepăstorire”, Sibiu, 1940, pp. 584, 585, 591.

³⁵ BRV, II, pp. 159-162, 171.

să-i tipărească la Iași *Îndreptarea păcătoșului*. Mitropolitul Moldovei a suportat financiar atât traducerea manuscrisului din grecește, cât și imprimarea lui. Din prefață reiese că Evloghie i-a corectat atât pe Vichentie, episcopul Timișoarei, cât și pe Dimitrie Eustatievici, cunoscutul teolog și pedagog din Șcheii Brașovului căruia îi este atribuită traducerea: „*aciastă cărțulie în limba slovenească și rumânească, în care carte iaste învățătură duhovniască așazătă de sfinția sa Vichentie episcopul Timișvarului, dară tipărită de Grigorie Stanoviciu. <...> Și s-au diorthosit de Evloghie monah*”. Ediția a doua a cărții, scoasă în anul 1768 într-o formă puțin diferită și destinată doar Moldovei, confirmă faptul că monahul Evloghie știa limba greacă: „*Îndreptarea păcătoșilor, adică învățătură către cel ce să pocăiaște cum să se ispovedească. Acum întâi tălmăcitură de pre limba grecească pre limba românească și s-au tipărit în zilele <...> domnului nostru Io Grigorie Ioan Calimah voievod <...>, cu blagosloveniia și cu toată cheltuiala preaosfințitului mitropolit al Moldovii, chiriu chir Gavriil <...> în sfînta mitropolie în Iași <...>. Și s-au diorthosit de Evloghie monahu*”³⁶.

Evloghie era un corector scrupulos. În prefața *Adunării de multe învățături* (Iași, 1757), fraza „*căci aceasta acum întâi prin multă osteneala tălmăcirii de pre altă limbă am scos-o*”, a fost acoperită cu o fâșie de hârtie pe care scrie: „*alcătuită din multe scripturi*”, metodă ce sugerează că la prima lectură a textului s-a strecurat o greșeală ce a fost observată abia după ce zațul întregii coli tipografice a fost imprimat, astfel încât singura soluție de înlăturare a erorii a fost aplicarea unei benzi de hârtie deasupra rândului³⁷.

Lista cărților pe care Evloghie le-a tradus și le-a corectat oferă imaginea orizontului său de intelectual: cărți de școală, cu caracter pedagogic, moralizator, dogmatice și de ritual, dar și de lectură particulară. Un asemenea orizont se construia, firește, tot pe baza cărților. Desigur că el a avut o mică bibliotecă. Lucrătorii din tipografie primeau un număr de exemplare din ceea ce imprimau, iar dacă aveau posibilități bănești puteau să-și tipărească un număr de bucăți suplimentare. Cum s-a văzut mai sus, Evloghie a notat pe o *Liturghie* (Iași, 1759) „*această sfîntă carte Leturghie amu dat-o lui Ion zestre pentru pomenirea sufletelor noastre. Evloghie monah diortositor*”³⁸. Exemplarul reprezintă ceea ce astăzi numim dreptul de autor și cu siguranță că Evloghie a primit exemplare din toate cărțile pe care le-a corectat.

Evloghie a fost o persoană înstărită și apreciată de contemporani, iar recunoașterea meritelor sale a continuat multă vreme după ce nu a mai fost în viață. Trăind într-o epocă de manifestare incipientă a modernizării, prin impunerea cu ajutorul cărții în limba națională a educației și a credinței ortodoxe, Evloghie a luat parte activă la curentul general. Cunoscător al limbilor de cultură ale epocii, cu o bună pregătire teologică, posesor al unei biblioteci, Evloghie a participat din plin la rezistența culturală împotriva influenței grecești în Moldova. În mod aparent paradoxal, contribuția lui la dezvoltarea culturii române s-a manifestat în două direcții diferite. Pe de o parte, prin reafirmarea slavonismului, el a conferit autoritate canonică textelor pe care le-a tradus, iar pe de alta, dând forma românească cea mai potrivită prin traduceri erudite ale cărților și documentelor, a contribuit la înlocuirea limbii slavone cu cea românească în cancelarie, la școală și în cultul Bisericii.

³⁶ *Ibidem*, pp. 164-166, 179-182; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, 2002, p. 174.

³⁷ *BRV*, II, pp. 139-140.

³⁸ Caproșu, Chiaburu, *Însemnări pe manuscrise și cărți vechi*, vol. II, p. 94.

The erudit Evloghie monk in the middle of the XVIIIth century in Moldavia
Abstract

In the middle of the eighteenth Century a monk, by his name Evloghie, who knew very well the old Slavish culture, was the author of more translations. In spite of the fact that historians affirmed Evloghie's intellectual value and his notoriety at the beginning of the twentieth Century, the documentary data are quite a few and even these ones are indirect. A teacher in the Slavish school, a translator for the Prince ruler's Chancellery, a translator and a copyist of manuscripts, an erudite corrector for the printing house in Iasi, a monk, he was part of the avant-garde elite that preceded the modern intellectuals who introduced the European values in the Romanian milieu and also traced the main directions for the development of the modern culture in Moldavia. Evloghie trained his son, Gheorghe, in intellectual activities too, taking him as his apprentice and letting him be his follower; Gheorghe was a quite wealthy person, appreciated by his contemporaries, and his merits' recognition continued a long time after his death. His activity has to be connected with the cultural project of Iacob Putneanu, the Mitropolit, who tried to defend the Moldavian society, especially the church, against the foreign influences. Living in the age when the modernizing of culture just began to manifest itself, especially by promoting the national language in education and in church, Evloghie took an active part in the cultural resistance against the Greek influence in Moldavia. Paradoxically enough, his contribution to the development of the Romanian culture took two different directions. On one side, by means of reaffirming the Slavish culture, he succeeded into conferring a canonic authority to the texts he translated; on the other side, giving the most appropriate Romanian form, to books and manuscripts, by means of erudite translations, he also contributed into replacing the Slavish language with the Romanian one in school, in church, in the princely chancellery.